

شکل گیری و دگرگونی تاریخی میدان نقش جهان اصفهان

علی شهابی نژاد*، رضا ابویی**، محمود قلعه نوئی***، سید محمد امامی****

*. دانشجوی دکتری مرمت بافت‌های تاریخی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان

(مکاتبات: a.shahabinejad@au.ac.ir)

** استادیار دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان

*** استادیار دانشکده شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان

**** دانش‌آموخته کارشناسی ارشد برنامه‌ریزی شهری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران

چکیده

میدان نقش جهان از میدان‌های مهم و مشهور ایران است که تا به حال مطالعات مختلفی پیرامون آن صورت گرفته است. با وجود آنکه مقالات و کتاب‌های متعددی به ذکر تاریخچه این میدان کهن ایرانی و به‌ویژه در ارتباط با ابنیه تاریخی شکل‌دهنده آن پرداخته‌اند، اما در ارتباط با تحولات این میدان از بُعد شهری به‌ویژه در دوره معاصر شامل دوره پهلوی تاکنون کمتر نوشته مدونی به چشم می‌خورد. در این نوشتار شکل‌گیری و سیر تحول میدان نقش جهان به‌عنوان یک فضای شهری و یک عنصر شهری از زمان شکل‌گیری تا زمان کنونی مورد بررسی قرار گرفته است. هدف از این بررسی مستندسازی این تحولات و تجربه‌آموزی از مداخلاتی است که تاکنون در این میدان صورت گرفته است. روش تحقیق توصیفی - تحلیلی مبتنی بر منابع و متون تاریخی و در مواردی از طریق برداشت‌های میدانی در محل است. بررسی تحولات میدان از ابتدای شکل‌گیری تا کنون بیانگر این نکته است که میدان نقش جهان به‌عنوان یک فضای شهری نسبت به وضعیت اولیه خود در دوره صفوی دچار تغییراتی شده که عمدتاً مربوط به فضای باز میدان است و این تغییرات در بسیاری موارد از ظرفیت‌ها و قابلیت‌های میدان به‌عنوان یک فضای شهری موفق کاسته و مشکلاتی را برای عملکرد بهینه میدان در دوره معاصر به وجود آورده است.

واژگان کلیدی: میدان نقش جهان، اصفهان، صفویه، قاجار، پهلوی، جمهوری اسلامی، سیر تحول تاریخی.

Formation and Historic Revolution of Isfahan's Naghsh-e-Jahan Square

Shahabinejad*, A., Abuei,R*., Ghalehnoei,M*., Emami, S.M**

Dpt of Conservation of Historic-Cultural Properties Art University in Isfahan*

University of Tehran **

Abstract:

Naghsh-e-Jahan Square is one of the most well-known and important squares in Iran, and several studies have been done about it till now. Numerous papers and books have referred to the history of this ancient Iranian square and in particular, the historic buildings formed the square; however, less studies have been done on the urban aspect of the square's changes and revolutions particularly from 1921 and in Pahlavi era till now. In this essay, and changes of Naghsh-e-Jahan Square as an urban space and formation urban element has been surveyed from the time of formation up to now. The

study's aim is documentation of that changes and learning from the experience of interventions that occurred in the square until now. The descriptive and analytic research method is based on the historic resources and documents and in several cases, according to in place surveys. Studying the changes of the square from the starting point of formation until now shows that the Naghsh-e-Jahan Square as an urban space experienced changes that most of them are related to the open spaces of the square compared to the primary situation that it had in Safavi era; and this changes have decreased the capabilities and strengths of the square as a successful urban space, and caused several problems with the optimized function of the square in the current conditions.

Keywords: Naghsh-e-Jahan Square, Isfahan, Safavi Era, Ghajar Era, Pahlavi Era, Islamic Republic, Historic Revolution

۱ - مقدمه

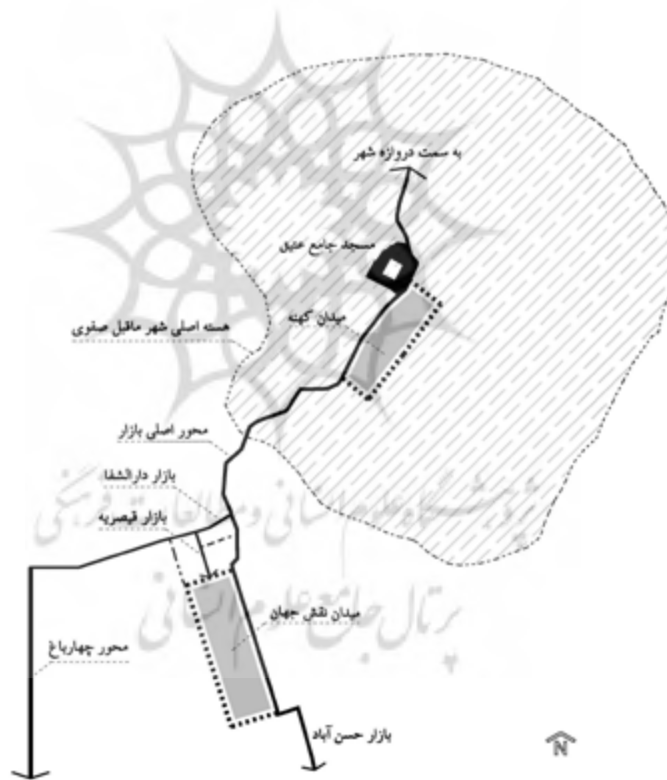
میادین همواره یکی از عناصر مهم در ساختار شهرهای تاریخی بوده‌اند و خود شامل گونه‌های مختلفی هستند. در این میان، میادین شهری به‌عنوان مهم‌ترین و اصلی‌ترین میدان هر شهر محسوب می‌شده که علاوه بر تمرکز فعالیت‌های تجاری، حکومتی و مذهبی، محل وقوع مهم‌ترین تجمعات شهری و مهم‌ترین رویدادهای اجتماعی نیز بوده‌اند. از جمله مهم‌ترین و معروف‌ترین نمونه میدان‌های شهری تاریخی در ایران می‌توان به میدان کهنه اصفهان از دوره سلجوقی، میدان صاحب‌آباد تبریز از دوره مغول‌ها، میدان امیرچخماق یزد از دوره تیموری، میدان شاه قزوین و میدان نقش‌جهان از دوره صفوی و میدان توپخانه تهران از دوره قاجار اشاره کرد که هر کدام تاریخچه و پیشینه طولانی و غنی‌ای داشته‌اند. در این میان میدان نقش‌جهان از معروف‌ترین و شاخص‌ترین میادین شهری تاریخی ایران محسوب می‌شود که از ابتدای شکل‌گیری تا کنون بسیار مورد توجه ایرانیان و گردشگران و سیاحان خارجی بوده است. به همین دلیل نیز در سفرنامه‌ها و متون تاریخی اطلاعات گسترده‌ای راجع به این میدان به چشم می‌خورد که وضعیت آن را در دوره‌های تاریخی مختلف روشن می‌نمایاند. از آن جمله می‌توان به سفرنامه شاردن (۱۳۴۵)، تاورنیه (۱۳۵۶)، کمپفر (۱۳۶۰)، فلاندن (۱۳۲۴) و غیره اشاره کرد. پژوهش حاضر با هدف مستندسازی پیشینه تاریخی این میدان و با بررسی برخی از مهم‌ترین منابع و اسناد تاریخی، وضعیت میدان را به‌عنوان یک عنصر شهری و یک فضای شهری در پنج دوره مهم تاریخی شامل صفوی، قاجاریه، پهلوی اول، پهلوی دوم و دوره جمهوری اسلامی ایرانان نموده است.

۲ - شکل‌گیری میدان نقش‌جهان در عهد صفوی

هنگامی که شاه عباس اول در سال ۹۷۷ هجری خورشیدی (۱۰۰۶ ه.ق / ۱۵۹۸م) اصفهان را به پایتختی تعیین نمود، در نظر داشت عناصری جدید جایگزین عناصر اصلی بافت کهن شهر اصفهان نماید. عناصری که عمدتاً به عصر سلجوقی بر می‌گشتند و در پیرامون میدان اصلی و بزرگ شهر یعنی میدان کهنه در بافت سلجوقی شهر شکل گرفته بودند. شاه عباس به جای تخریب بافت قدیم شهر تصمیم گرفت شهر را به اطراف گسترش دهد و مناسب‌ترین جهت توسعه را سمت جنوب یعنی در جهت رودخانه زاینده‌رود یافت. میدان نقش‌جهان، مسجد جامع عباسی، خیابانی در میان باغ‌ها به نام چهارباغ و نیز دوپل سرپوشیده، نمادهای نوین در گستره شهر بودند و این نه به دلیل بزرگی ابعادشان بلکه به علت ترکیب‌های مطلقاً هندسی آنها است که شاهد گویایی از توانایی‌های انسان در نظارت بر محیط است. از این دوره به بعد گسترش اصلی شهر در اطراف مجموعه چهارباغ، میدان نقش‌جهان و به سمت جنوب و به طرف زاینده‌رود بوده است (بنه ولو، ۱۳۸۹).

عامل پیوند بین بخش‌های قدیم و جدید شهر بازاری طویل بود که با ایفای نقشی محوری به عالی‌ترین وجهی زمینه‌ساز این توسعه گردید (تصویر ۱). در این دوره دروازه‌های هشت‌گانه حصار شهری محدودتر عصر سلجوقی، به حصاری با دوازده دروازه تبدیل شد که در بردارنده شهری با وسعتی نزدیک به ۲/۵ برابر در عصر صفوی می‌شود. در همین راستا وجود میدانی که بتواند جایگاهی برجسته در این بافت داشته باشد از ضروریات بود. میدانی که به‌عنوان مرکزی برای برآورده نمودن نیازهای شهری پایتخت یک امپراطوری آن هم با جمعیتی که براساس سفرنامه شاردن قریب به نیم میلیون سکنه داشت مطرح شود و بتواند عناصر اصلی قدرت آن زمان را که در چهار عنوان اصلی خلاصه می‌شدند، در قالب یک ساختار ملموس به هم پیوسته و در عین حال مستقل و مجزای از یکدیگر نمایان سازد (شایسته، ۱۳۸۳).

در رابطه با سازندگان این میدان عظیم به‌طور مشخص در سردر مسجد شاه به نام استاد علی اکبر اصفهانی و در محراب مسجد شیخ لطف‌الله به نام استاد محمدرضا اصفهانی اشاره شده است. این دو معمار عالی‌قدر که تاریخ دوران صفویه به وجود آن‌ها مفتخر است میدان نقش جهان و آثار نفیس تاریخی اطراف آن را پی‌افکنند و در اتمام آن کوشیدند (هنرفر، ۱۳۵۰).

تصویر ۱. میادین کهنه و نوی اصفهان در ترکیب ساختار اصلی شهر دوره صفوی. همانطور که در تصویر دیده می‌شود در این دوره، دو میدان کهنه و جدید شهر از طریق بازار با یکدیگر ارتباط پیدا می‌کنند (شهابی‌نژاد و امین‌زاده، ۱۳۹۱).

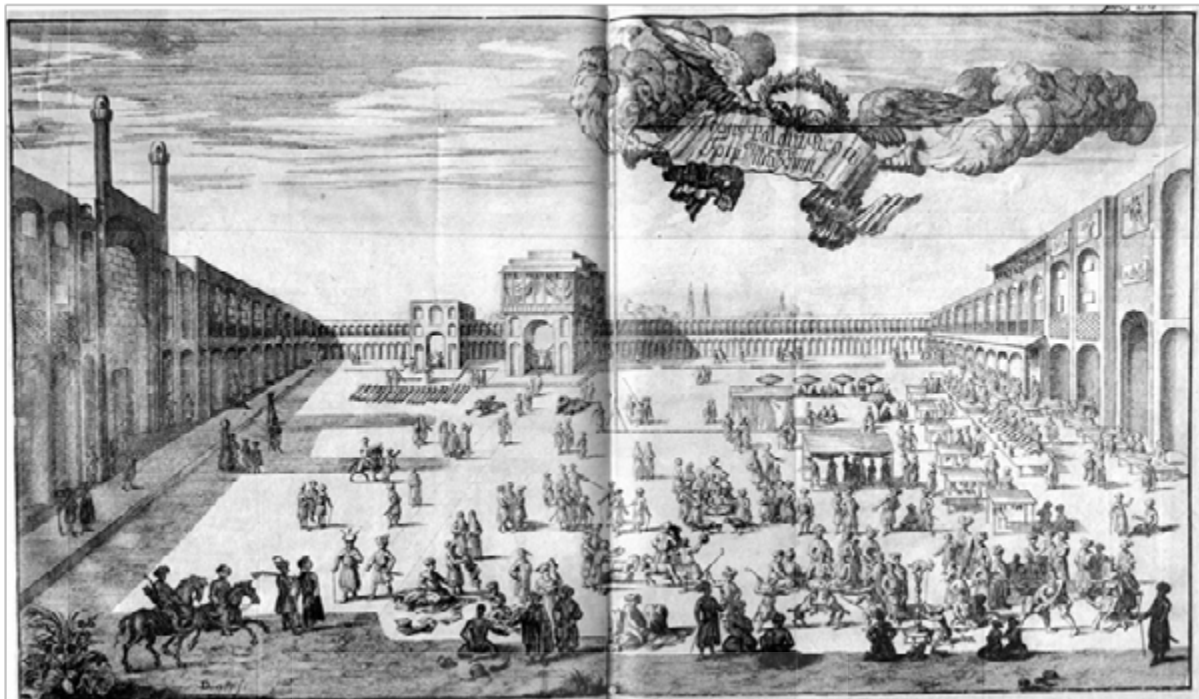
میدان نقش جهان به‌صورت فضایی از پیش طراحی شده با وسعتی در حدود ۵۰۵ متر طول و ۱۶۰ متر عرض ساخته شد و در چهار طرف آن چهار بازار شکل گرفت. این میدان دارای پلان هندسی منظم به صورت مستطیلی که در راستای شمالی جنوبی کشیدگی دارد. در چهار سوی میدان نقش جهان به ترتیب چهار بنا احداث گردید که مشتمل بر کاخ عالی‌قاپو در غرب به‌عنوان جایگاه حکمرانی شاه، سردر بازار قیصریه در شمال، مسجد شیخ لطف‌الله در شرق به‌عنوان جایگاه مذهبی حکومتی (شیعه) و مسجد

جامع عباسی در جنوب میدان که جایگاه تبلور قدرت اجتماعی و مردمی بود. این عناصر چهارگانه در ترکیب با بازار که به صورت طاق‌نماهایی متحدالشکل در دو طبقه اطراف فضای باز میدان شکل گرفته بودند بدنه محصورکننده میدان را شکل می‌دادند. طبقه اول بازار پیرامون میدان شامل مغازه‌های تجاری بود و طبقه دوم آن نیز به صورت ایوان‌ها و اتاق‌های کوچکی برای کار و استراحت بازاریان شکل گرفته بود.

می‌توان دریافت که اندیشهٔ احداث میدان نقش‌جهان و عناصر شاخص اطراف آن در زمان شاه عباس اول متأثر از میدان صاحب‌آباد تبریز، میدان شاه قزوین و نیز میدان کهنه اصفهان در مجاورت مسجد جامع کهن شهر بوده است. اما به لحاظ وسعت میدان، شکوه ابنیه پیرامونی چون مسجد جامع عباسی و نیز به لحاظ حضور پررنگ بازار در تمامی اضلاع میدان و امتداد و اتصال آن به بازار عام شهر و از طرفی به دلیل ارتباط قوی آن با استخوان‌بندی شهر قدیم و جدید اصفهان در آن زمان، می‌توان میدان نقش‌جهان را نمونه تکامل‌یافته‌ی میادین شهری در ایران دانست که نقطه اوج ایجاد چنین فضاهاهایی در شهرهای ایران است.

زیبایی و شکوه میدان نقش‌جهان از همان زمان ساخت آن در دوره صفویه موجب تحسین و ستایش اغلب سیاحان و گردشگرانی بوده که از این میدان دیدن می‌کرده‌اند. در دوره صفوی به دلیل روابط سیاسی بسیار خوبی که شاه عباس و سایر حکام آن دوره با ممالک اروپایی داشتند، سیاحان بسیاری در قالب هیأت‌های سیاسی و کاری به ایران آمدند و برخی از آن‌ها، سفرنامه‌های باارزشی را از خود به جای گذاشته‌اند. از جمله مکان‌های اصفهان که اکثر این افراد در مورد آن مطلب نوشته‌اند، میدان نقش‌جهان است. تعدادی از سیاحان اروپایی میدان نقش‌جهان را با میدان‌های مشهور اروپا از جمله ناوونا در رم و سن‌مارکو در ونیز مقایسه کرده‌اند و آن را از بسیاری جهات از میدان‌های نام‌برده برتر دانسته‌اند. برای نمونه می‌توان به گفته‌های پی‌ترو دل‌واله جهانگرد ایتالیایی که میدان را در دوره صفوی دیده است اشاره کرد: «می‌توان از دو محل نام برد که به نظر من نه تنها نظیر آنها در قسطنطنیه نیست بلکه با بهترین آثار مسیحیت برابر و حتی بدون تردید بر آنها مزیت دارند یکی از این دو محل میدان شاه یا میدان اصلی شهر واقع در جلوی قصر سلطنتی است که طول آن ۶۹۰ و عرض آن ۲۳۰ قدم می‌شود. دور تا دور این میدان را ساختمان‌های مساوی و موزون و زیبا فراگرفته که سلسله‌ی آن‌ها در هیچ نقطه قطع نشده است. درها همه بزرگ و دکان‌ها هم سطح خیابان و پرامتعه هستند و بالای آن‌ها ایوان‌ها و پنجره‌ها و هزاران تزئینات مختلف، منظره‌ی زیبایی به وجود آورده است. این حفظ تناسب در معماری و ظرافت کار باعث تجلی بیش‌تر زیبایی میدان می‌شود و با وجودی که عمارت‌های میدان ناوونا در رم بلندتر و غنی‌تر هستند، اگر جرأت این را داشته باشیم باید بگویم میدان شاه را به دلایل مختلفی بر آن‌ها ترجیح می‌دهم (دل‌واله، ۱۳۷۰).

میدان نقش‌جهان در دوره صفوی از لحاظ فعالیتی رونق بسیاری داشته و علاوه بر امور سیاسی و مذهبی که در ابنیه حکومتی و مذهبی پیرامون آن در جریان بود، بازار پیرامون میدان و فضای باز آن محل کسب و کار و تجارت در مقیاس شهر اصفهان و حتی در مقیاس ایران و جهان بودند و افراد مختلف از دست‌فروشان گرفته تا تاجران بزرگ جهان در آن مشغول به کار و تجارت بودند. علاوه بر این امور فضای باز میدان به عنوان یک فضای عمومی محل انجام بسیاری مراسم و آیین‌ها بود. برای مثال مراسمی همچون رژه‌های نظامی، بازی‌هایی چون چوگان، قیق‌اندازی، شاطرخوانی، همچنین جشن‌ها، اعیاد ملی و مذهبی و حتی مراسم تعزیر و مجازات محکومین نیز در این میدان به وقوع می‌پیوسته است. هنوز دروازه‌های سنگی بازی چوگان در طرفین اضلاع جنوبی و شمالی میدان به صورت ستون‌هایی سنگی وجود دارند.

تصویر ۲. طرحی از میدان نقش جهان و فعالیت‌های آن در دوره صفوی توسط انکلبت کمپفر سیاح آلمانی در این تصویر که به صورت شماتیک کشیده شده و تناسبات میدان غیرواقعی نشان داده شده، در وسط تصویر نمای کاخ عالی قاپو، در سمت چپ تصویر ورودی مسجد جامع عباسی و در سمت راست ورودی بازار قیصریه دیده می‌شود (کمپفر، ۱۳۶۰).

شب هنگام نیز این میدان جایگاهی برای سرگرمی‌های شبانه از قبیل بازیگری، خیمه شب‌بازی، تردستی، نقالی، بندبازی، چراغانی و آتش‌بازی بوده است. علاقه‌ی شاه عباس به چراغانی و آتش‌بازی چندان بود که هرگاه به یکی از شهرهای بزرگ ایران می‌رفت یا از سفری به پایتخت باز می‌گشت، فرمان می‌داد شهر را چراغان کنند و وسایل آتش‌بازی فراهم آورند. شوالیه شاردن نحوه‌ی چراغانی میدان نقش جهان را به شرح زیر توصیف کرده است: «در اطراف این بناهای عالی، پایه و منجنیق‌هایی از چوب قرار داده‌اند که روی آن‌ها از پایین تا بالا جای چراغ ساخته شده که در جشن‌ها و اعیاد روی آن‌ها چراغ گذارده روشن می‌کنند و در هیچ کجای دنیا چنین چراغانی دیده نمی‌شود زیرا تعداد این چراغ‌ها در حدود ۵۰ هزار عدد است.» (شاردن، ۱۳۴۵). ژان باتیست تاورنیه، جهانگرد و بازرگان معروف فرانسوی است که در عصر صفوی بارها به ایران و مشرق زمین سفر کرد. او در رابطه با فعالیت‌هایی که در میدان نقش جهان روی می‌داده آورده است: «روزهای جمعه که برای اصفهانی‌ها به منزله روز یکشنبه اروپایی‌ها است، میدان پر از جمعیت می‌شود و دهاتی‌ها صنایع دهات را آنجا می‌آورند. در بدنه شمالی میدان، ایوان آنجا را به اتاق‌هایی چند تقسیم کرده‌اند که رو به میدان هستند، در آنجا مردم قهوه و قلیان صرف می‌نمایند. سکوی این اتاق را بشکل نیم‌دایره بسته و وسط آن حوضی با آب جاری دارد که وقتی رنگ آب قلیان به واسطه دود تنباکو تغییر می‌کند در آن حوض آب قلیان را عوض می‌کنند. همه ایرانی‌هایی که بضاعتی دارند هر روز قبل از ظهر به آن مکان می‌روند و فوراً یک قلیان و یک فنجان قهوه به آنها عرضه می‌دارند.» (تاورنیه، ۱۳۵۶). هاینس گوبه فعالیت‌های تجاری میدان در سده هفدهم میلادی را این چنین توصیف کرده است: «میدان جدید در سده هفدهم با شن پوشیده بود. در پشت طاق‌نمای اطراف میدان در سمت مشرق، مغرب و جنوب بازارهایی با مغازه‌ها و کارگاه‌ها قرار داشت. انواع اجناس و کالاهایی که در این بازارها به فروش می‌رسید، به‌ویژه در بازار غربی، به‌منظور برآوردن نیازهای دربار بود. در اینجا جواهرات و اشیا زرین و سیمین کار زرگران و نیز نورمبرگ و اجناس چرمی ظریف و یراق اسب عرضه می‌شد. در بازار ضلع جنوبی کتاب‌فروشان و صحافان، نوشت‌افزارفروشان، چمدان‌سازان و زین‌سازان مغازه و کارگاه‌هایی داشتند. انتهای شمالی

میدان قهوه‌خانه وجود داشت که طبقات فوقانی آنها به صورت مهمانخانه و عشرتکده به کار می‌رفت (گوبه، ۱۳۶۵).

یکی از ویژگی‌های فضای باز میدان که در گذشته بسیار مورد توجه سیاحان و دیگر افرادی که از میدان دیدن می‌کردند بوده، وجود دو عنصر طبیعی آب و درخت در پیرامون میدان است. در این رابطه ژان شاردن می‌نویسد: «سردر مسجد شاه و سردر بازار شاه که هر کدام در دو طرف میدان واقع هستند به شکل نیم‌هلالی است و جلوی هر یک حوضی ست به محیط هفتاد پا و عمق ده پا که اطراف آن از سنگ ساخته شده است و همواره در آن‌ها آب زلال جریان دارد، چه یکی از لذات ساکنان ممالک گرمسیری داشتن آب خنک و سرد است. اطراف میدان نه‌ری ست که با آجر و آهک سیاه که از سنگ سخت‌تر است ساخته شده. این نهر به عرض شش پا و ازاره‌های آن از سنگ سیاه و پیاده‌روی آن به اندازه‌ی یک پا بلندتر است، ولی عرض این سنگ‌ها به اندازه‌ای ست که چهار نفر به آسانی می‌توانند روی آن پهلوی یکدیگر حرکت کنند. بین این نهر و اتاق‌های اطراف میدان فضایی به عرض ۲۰ پا وجود دارد. در اطراف میدان، میان جوی‌ها و عمارات، درختان چنار کاشته‌اند. این درختان چنار بسیار بلند و شاخ و برگ‌های زیادی دارند به‌طوری که عمارات اطراف میدان را مانند چتری پوشانیده بدون آنکه آنها را از نظر مستور بدارد. این درختان چنار به زیبایی میدان می‌افزاید مخصوصاً در تابستان و هنگامی که میدان را آبپاشی کرده و اصناف مختلف بساط در آن گسترده و نهر نیز پر از آب باشد، از این رو است که من تصور می‌کنم زیباترین میدان‌های دنیا، میدان اصفهان است که گردش در آن فرح بخش و دلکش است چه در سایه درختان آن می‌توان آسوده زیست.» (شاردن، ۱۳۴۵).

تصویر ۳. بدنه میدان و کاخ عالی‌قاپو به همراه درختان پیرامونی میدان در سفرنامه شاردن (شاردن، ۱۳۴۵).

۳ - میدان نقش جهان در دوره قاجار

در دوره قاجار هر چند ساختار کلی میدان نقش جهان دچار دگرگونی نشده بود، اما در تمامی ابعاد از جمله سلامت ابنیه، فعالیت‌های شهری و نیز از بعد اقتصادی از رونق افتاد. مهم‌ترین سند موجود که وضعیت میدان را در اواخر دوره قاجار نشان می‌دهد، نقشه‌ای است که توسط سلطان سیدرضاخان در سال ۱۳۰۲ ه.ش تهیه شده است (تصویر ۴).

تصویر ۴. میدان نقش جهان در نقشه سید رضاخان مربوط به اواخر دوره قاجار (سیدرضاخان، ۱۳۶۳).

اوژن فلاندن سیاح فرانسوی در سال ۱۸۴۰ میلادی از میدان نقش جهان دیدن کرده و در رابطه با فعالیت‌های میدان می‌نویسد: «قسمت اعظم میدان شاه را اکنون تجار خارجی که تجارت مأكولات یا تجارت‌های موسمی می‌نمایند اشغال نموده‌اند. این محل یک نوع بازار دائمی است که بیچارگان و فقرا، لباس‌های کهنه و کم‌قیمت خود را جهت فروش بدان محل می‌آورند. در این بازار کهنه‌چینان، دواتگران، میوه‌فروشان و غیره چادرهای بزرگ برپا کرده‌اند. این نوع بازار که در هوای آزاد دایر است متعلق به تاجران بیچاره است که وسایل و قدرت اجاره کردن دکان ندارند. معه‌ذا امکانی این بازار مجانی نیست و تماماً جهت بساطی که می‌گسترند اجاره می‌پردازند. سابقاً دور تا دور میدان شاه مغازه بوده لیکن امروز به نصف رسیده و تعداد تجار دوره‌گرد روزبه‌روز تنزل می‌یابد. اکنون مقدار زیادی از این میدان بایر است که مال‌داران مال‌های خود را به جولان آورده، نمایش‌هایی از قبیل یورش و غیره می‌دهند تا چابکی و استقامت اسب‌هایشان را جلوه‌گر سازند» (فلاندن، ۱۳۲۴).

تصویر ۵. میدان نقش جهان در دوره قاجار از سفرنامه مادام دیولافوا (دیولافوا، ۱۳۷۱)

هر چند بازارهای پیرامونی میدان در دوران صفوی همگی فعال بودند اما در سده‌های بعد به‌ویژه

در دوران قاجار فعالیت بسیاری از واحدهای تجاری در پیرامون میدان تعطیل شد. هانری رنه دالمانی، سیاح فرانسوی که در اواخر قاجار از میدان دیدن کرده در رابطه با حجرات اطراف میدان می‌نویسد: در اطراف میدان حجرات بزرگ دو طبقه‌ای دیده می‌شود که پاره‌ای از آن مسدود و با گچ سفید شده و طاق‌نمایی را تشکیل می‌دهد و پاره‌ای هم باز است که برای انبار یا طولیه یا قهوه‌خانه از آن استفاده می‌شود. در دوران سلطنت صفویه درهای تمام این حجرات به طرف میدان باز می‌شده و تجار و کسبه در آن‌ها مشغول به کار بوده‌اند. در جلوی این حجرات جدولی از سنگ مرمر در میدان دور می‌زده که اتصالاً آب در جریان داشته و درختان چنار آراسته صفوفی تشکیل داده و بر شکوه و ابهت این میدان می‌افزوده است. اکنون اغلب این حجرات خراب و متروک مانده و از درختان هم اثری بر جای نمانده است (دالمانی، ۱۳۳۵). ظل‌السلطان در زمان اقتدار خود بیشتر حجرات میدان را سربازخانه کرده بود. به طور کلی در اواخر دوره قاجار نقش اجتماعی و مردمی میدان نقش‌جهان بسیار کم‌رنگ شده و این میدان بیشتر از هر چیز به عنوان میدان رژه نظامیان و یا میدان مشق سربازان مورد استفاده قرار می‌گرفت (تصویر ۶).

تصویر ۶: میدان نقش‌جهان در هنگام رژه سپاه ظل‌السلطان (سلطانزاده، ۱۳۷۰)

در دوره قاجار به دو عنصر مهم در محوطه میدان یعنی درخت و جوی آب بی‌توجهی می‌شود که موجب کاهش زیبایی و دلپذیری میدان برای سیاحان و دیگر افراد می‌گردد. در آغاز قرن نوزدهم یعنی در سال ۱۱۸۸ ه.ش (۱۸۰۹ م) یکی از سیاحان اروپایی به نام موریه این میدان را دیده و می‌نویسد که تمام درختان آن را از ریشه در آورده و به جای آن‌ها درختان چنار و تبریزی تازه‌ای نشانده‌اند که سایه‌ی مطبوعی ندارد و میدان دارای آن نظم و ترتیب و منظره‌ای که شاردن شرح می‌دهد، نیست (موریه، ۱۳۸۶). فلانندن نیز می‌گوید: «فضای میدان مستطیلی شکل و در درونش مستطیل دیگری است که دورش را جوی آبی احاطه کرده است. مابین این نهر و اطراف آن را درختان چنار کاشته‌اند ولیکن هر کدام را جهت ساختن پایه‌ی توپ قطع کرده‌اند به جایش درختی نشانده‌اند و تنها باید افسوس خورد چرا که در موقع گرمی هوا ناممکن است بشود از این میدان گذر کرد.» (فلانندن، ۱۳۲۴).

تصویر ۷. وضعیت درختان و نهر پیرامون میدان نقش جهان در اواخر دوره قاجار که دیگر هیچ اثری از آنها باقی نمانده است. (آرشو سازمان میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری اصفهان).

از دیگر عواملی که در دوره قاجار زمینه‌ساز مشکلات جدی برای میدان نقش جهان شده بود فرسودگی و عدم مرمت و حفاظت کافی از ابنیه تاریخی پیرامون میدان بود. هر چند در دوره ناصرالدین شاه تعمیراتی روی ابنیه میدان صورت گرفته و از این تعمیرات کتیبه‌هایی روی سردر کاخ عالی قاپو و مسجد شیخ لطف‌الله وجود دارد، اما در مجموع به دلیل بی‌توجهی به ابنیه تاریخی مهم شهر اصفهان و حتی تعمدی که در تخریب بناهای تاریخی دوره صفوی به‌خصوص از طرف حاکم اصفهان یعنی ظل‌السلطان وجود داشت، در اواخر این دوره بناهای پیرامون میدان در وضعیت بسیار نامناسبی به سر می‌بردند و در آستانه نابودی قرار گرفتند. برای مثال اوین که در دوره مشروطه از اصفهان دیدن کرده در توصیف خود از وضعیت عمارت عالی قاپو می‌نویسد: «سرتاسر ساختمان حالت مخروبه‌ای به خود گرفته بود و دیگر نشانی از آن شکوه بی پایان گذشته در آن نمایان نبود (اوین، ۱۳۶۲). پیرلوتی سیاح دیگری که در اواخر عهد قاجار به اصفهان پای گذشته راجع به خرابی‌های میدان می‌نویسد: «هر اندازه جلو می‌رویم متوجه می‌شویم که مناره‌ها و گنبد عبادتگاه وسیع و چیزهای دورتر در عقب صحن مسجد ایوان خراب و در حال اضمحلال و نابود شدن هستند.» (لوتی، ۱۳۷۰).

تصویر ۸. وضعیت سردر مسجد شیخ لطف الله در اواخر عهد قاجار (آرشو سازمان میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان).

۴ - میدان نقش جهان در دوره پهلوی اول

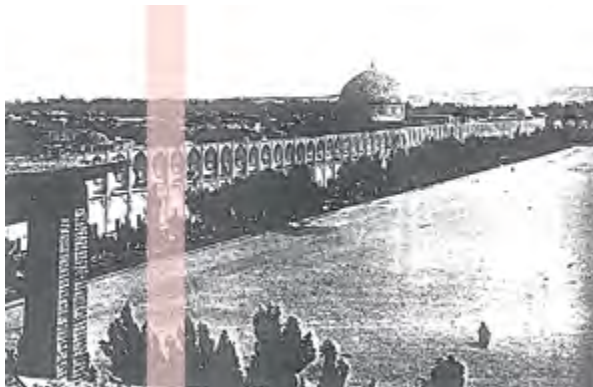
دوره پهلوی اول را می‌توان یکی از مهم‌ترین دوره‌های تاریخی در رابطه با میدان نقش جهان بعد از به‌کار آمدنش در دوره صفوی دانست. این میدان زیبا و باشکوه که ساخت آن در دوره صفوی موجب تحسین جهانیان گردید همانطور که در بخش پیشین اشاره شد، در اواخر دوران قاجار به چنان وضعیتی دچار شده بود که تا نابودی و محو کاملش و دچار شدن به سرنوشت بسیاری دیگر از آثار تاریخی ایران شده در دوره قاجار فاصله زیادی نداشت. با قدرت گرفتن دولت پهلوی در ایران و تأکید آن بر بازآفرینی هویت و غرور ملی، توجه مجدد به آثار تاریخی به‌عنوان یکی از سیاست‌های کلان دولت مورد توجه قرار گرفت. در اصفهان یکی از مهم‌ترین تحولاتی که در راستای نهضت توجه به میراث تاریخی کشور صورت گرفت، احیای میدان نقش جهان بود که با تلاش بلدیه و همکاری و حمایت دولت به انجام رسید. از اولین اقدامات در این راستا ثبت میدان نقش جهان به شماره ۱۰۲ در فهرست میراث ملی در سال ۱۳۱۰ ه.ش بود.

دیگر اقدام مهمی که در دوره پهلوی اول در ارتباط با میدان نقش جهان صورت گرفت، ایجاد دسترسی به این میدان کهن بود. تا قبل از سال ۱۳۰۹ و شروع احداث خیابان حافظ، میدان نقش جهان یک فضای باز شهری وسیع در میانه شهر بود که ارتباط آن با دیگر نقاط شهر تنها از معابر فرعی و محور بازار ممکن بود و از لحاظ دسترسی سواره در بن‌بست کامل قرار داشت. یکی از اقدامات اساسی که برای احیای میدان نقش جهان در این دوره توسط بلدیه صورت می‌گیرد، اتصال میدان به شبکه سواره‌ای بود که در کل محدوده شهر در حال شکل‌گیری بود. این اتصال از طریق محور سواره شرقی غربی یا همان خیابان‌های حافظ و سپه صورت گرفت. این موضوع موجب ارتباط میدان با شبکه سواره‌ای شد که در کل شهر در حال احداث بود. به این صورت برای اولین بار در دهه دوم قرن اخیر امکان دسترسی سواره به این میدان تاریخی برقرار گردید.

از اتفاقات دیگری که در بحث دسترسی سواره به میدان روی داد، گسترش دسترسی و معبر سواره در تمام سطح باز میدان بود. بدین منظور نقشه‌برداری سطح باز میدان آغاز گردید و در ادامه در سال ۱۳۱۳ سنگفرش خیابان‌های پیرامون میدان و نیز تسطیح کف میدان شروع شد. هر چند آسفالت بخش‌های ماشین‌روی میدان نیز یکی از برنامه‌های بلدیه در آن زمان بود اما این موضوع به دلیل مسائل متعددی که آسفالت معابر در آن دوره داشت تا اواخر دوره پهلوی اول صورت نگرفت.

اتصال میدان نقش جهان به چنین مسیر سواره‌ای هر چند در آن زمان اولین زمینه‌ها برای رونق و شکوفایی میدان را فراهم آورد. با این وجود چنین دسترسی‌هایی با ماهیت تاریخی دسترسی به میدان نقش جهان که در گذشته از طریق بازار و عمدتاً از شمال صورت می‌گرفتند در تناقض شدید قرار داشتند و فاقد ارزش‌های زیباشناختی و معناشناختی در دسترسی‌های دوره صفوی بودند. به عنوان مثال در معماری و شهرسازی سنتی ایران دسترسی به یک فضای معماری و یا شهری همواره از طریق یک مفصل تعریف شده صورت می‌گرفت که این مفصل علاوه بر بعد خوانایی و تأکید بر حریم فضاها از منظر ایجاد دیدهای بصری زیبا و نیز ترکیب فضاها متباین نقش بسزایی در ارتقای کیفیت ورود به فضاها داشت و نمونه بارز آن در میدان نقش جهان همان سردر قیصریه است که شرح آن داده شد. دسترسی‌های جدیدی که در این دوره برای میدان تعریف شده بودند زمینه‌ساز تخریب چهار دهانه از بدنه و بازار محصورکننده میدان شد که دو دهانه در شرق میدان و در مسیر خیابان حافظ (تصویر ۸) و دو دهانه در غرب میدان و در مسیر خیابان سپه بودند. این اقدام علاوه بر آنکه امتداد مسیر بازار را در دو نقطه دچار بریدگی نمود، محصوریت میدان را نیز که در تمامی نقاط آن به طور یکدست امتداد داشت در بخش شمالی تحت تأثیر قرار داد به‌نحوی که در محل اتصال میدان نقش جهان با دو خیابان حافظ و سپه دو برش قوی بر بدنه میدان تحمیل شد و این برش‌ها که تا به امروز نیز مدخل ورود

سواره به میدان هستند فاقد ویژگی‌های کیفی یک مفصل ورودی هستند که در نظام سنتی شهرسازی ایران همواره مورد توجه قرار می‌گرفت.

تصویر ۸. تصویر میدان نقش جهان در اواخر دوره قاجار از هولستر: قسمتی که با هاشور مشخص شده همان بخش از بدنه میدان است که در دوره پهلوی اول برای ایجاد دسترسی سواره به میدان تخریب شده است (دمندان، ۱۳۸۲).

تحلیل این گونه مداخلات نشان‌دهنده تأثیر بیش از حد مدرنیسم در تصمیمات شهرسازی آن دوره است و این نکته را نشان می‌دهد که در آن دوره مسئولین برای بافت تاریخی ارزش خاصی قائل نبودند و صرفاً بناهای تاریخی موضوع مورد نظر آنها برای حفاظت و مرمت بود و بر این مبنا بافت تاریخی به راحتی می‌توانست برای اقدامات عمرانی و مدرنیزه کردن شهر تخریب و دگرگون شود و فقط این بناهای تاریخی مهم هستند که باید از مداخله به دور باشند. این موضوع خود را به خوبی در طرح احیای میدان نقش جهان نشان می‌دهد. به عبارت دیگر هر چند دسترسی سواره در آن زمان می‌توانست تا محدوده مجاور میدان نقش جهان نزدیک شود و به داخل میدان نفوذ نکند، اما بی‌توجهی به ارزش‌های تاریخی فضای میدان نقش جهان زمینه‌ساز چنین تصمیماتی در آن دوره شد که نه تنها معبر سواره به صورت عبوری عرض میدان را طی کند که این دسترسی سواره سراسر شمال و جنوب میدان را درنوردیده و به مانند یک گره سواره در سراسر آن جریان داشته باشد. امری که در سال‌های بعد با شدت گرفتن میزان این تردها به خوبی معایب و مضرات خود را نشان داد. با این تغییرات میدان نقش جهان که تا قبل از این دوره همواره به‌عنوان یک میدان پیاده مطرح بوده و در زمان صفوی از فضای یکدست موجود در میانه میدان به‌عنوان زمین چوگان استفاده می‌گردید، در این دوره به یک فضای پیاده و سواره تبدیل می‌شود که وسایل نقلیه موتوری می‌توانند از بریدگی‌های به‌وجود آمده در بدنه میدان وارد آن شده و سرتاسر میدان را در مسیرهای سواره تعیین شده برای خودروها پیمایند.

۴ - ۱ - بازطراحی محوطه میدان نقش جهان

از تغییرات دیگری که در این دوره در محوطه باز میدان رخ داد ایجاد فضای سبز و حوض در وسط میدان بود. تا قبل از سده اخیر غیر از درختکاری و جوی آب پیرامونی، بخشی وسیعی از فضای میانی میدان فاقد هر گونه محوطه‌سازی و به شکل یک زمین صاف و خالی بوده است و همانطور که در بخش‌های قبلی آمد، برای موارد مختلف از آن استفاده می‌شد. هر چند پیشینه حضور دو عنصر فضای سبز و آب در فضای باز میدان به دوره صفوی بر می‌گشت و این امر برای تعدیل و فرج‌بخشی هوای میدان با توجه به شرایط اقلیمی گرم و خشک اصفهان بسیار مفید بود، اما طرحی که برای محوطه‌سازی میدان در این دوره ریخته شد بیش از آنکه با ماهیت میدان‌های شهری ایران هماهنگی داشته باشد می‌توان آن را الهام گرفته از سه الگوی باغ ایرانی، پارک در شهرهای اروپایی و نیز میدان‌های ترافیکی جدید

که در بخش‌های مختلف شهر در حال شکل‌گیری بود دانست. این طرح که زیر نظر مسیو گدار طراحی و در سال‌های بین ۱۳۱۱ و ۱۳۱۳ اجرا شد به نوعی فضای باز میدان را به یک فضای تزئینی در ترکیب با حرکت سواره‌ای که در سراسر آن در جریان بود تبدیل کرد و به‌جای احیای مسیر نهری که در سابق در پیرامون میدان به طور طبیعی جریان داشت و درختان پیرامون میدان را سیراب می‌کرد، ایجاد یک حوض آب مصنوعی که با موتور برق آب را به بیرون تراوش می‌کرد و باغچه‌بندی اطراف این حوض را که هر دو در سیطره حرکت سواره در پیرامون خود بودند، مد نظر قرار داد. با اجرایی شدن این طرح دیگر هیچ اثری از نهر پیرامونی میدان باقی نماند. در برخی نقاط آثار این نهر همچنان در زیر باند چمن که عرض متوسطی در حدود ۵ متر دارد مدفون است (ابویی، ۱۳۷۷).

این طرح که با نام «باغ ملی» اجرا شد به نوعی به ماهیت تاریخی و اصالت‌های فضایی میدان بی‌توجه بود. با این وجود نسبت به شرایط قبل از آن تأثیرات مثبتی داشت و جذابیت خاصی را برای فضای باز میدان که سالها متروک مانده و شور و نشاط زندگی شهری را سال‌ها به خود ندیده بود به‌وجود آورد. به عبارت دیگر با ایجاد این تغییرات، فضای باز میدان به یک گردشگاه تبدیل شد که علاوه بر آنکه برای مردم ساکن در محدوده میدان نقش جهان، نقش یک فضای سبز و تفریحگاه محلی را داشت، برای سیاحان و گردشگران نیز جالب می‌نمود و زمینه‌ساز رونق و حضور بیشتر مردم در این میدان شهری شد.

تصویر ۹. اعمال تغییرات اساسی در طرح محوطه میدان با باغچه‌بندی و ایجاد حوض وسیع آب در دوره پهلوی اول (آرشو شخصی محمد وحدت).

تصویر ۱۰. عکس هوایی از میدان نقش جهان در سال ۱۳۱۵ خورشیدی؛ این تصویر میدان را در اولین سال‌های بعد از احداث خیابان‌های حافظ و سپه و نیز بعد از باغچه‌بندی و ایجاد حوض وسط میدان نشان می‌دهد (اشمیت، ۱۳۷۶).

۴-۲- مرمت ابنیه میدان

همانطور که در شرح حال میدان در دوره قاجار گفته شد وضعیت سلامت بناهای پیرامون میدان شامل بازار، مسجد جامع عباسی، مسجد شیخ لطف‌الله، کاخ عالی‌قاپو و حتی سردر قیصریه در اواخر دوره قاجار و اوایل پهلوی بسیار نابه‌سامان بود و همگی در حال فروپاشی و نابودی کلی بودند.

تعمیر آثار تاریخی میدان نقش جهان در سال ۱۳۰۹ خورشیدی با اقدام به تعمیر شکست بزرگ در زیرزمین مسجد شیخ لطف‌الله آغاز شد و سپس با مرمت کاشی‌های مسجد جامع عباسی، مرمت بدنه میدان، مرمت شکست بزرگ ایوان مسجد جامع در سال ۱۳۱۰، مرمت گنبد مسجد شیخ لطف‌الله در سال ۱۳۱۳ و ۱۳۱۴، مرمت سردر قیصریه و سردر مسجد جامع در سال ۱۳۱۵، تعمیر گنبد عظیم مسجد جامع در سال ۱۳۱۶ و نصب کمر بند آهنین در پیرامون این گنبد در سال ۱۳۲۰ به طور مداوم در جریان بود و هر روزه استادکاران و مرمت‌گران زبردست اصفهان مشغول مرمت و بازسازی بخش‌های تخریب شده میدان بودند. این اقدامات با حمایت مستقیم دولت در تهران و نیز پیگیری‌های بلدیّه، اداره معارف و نیز حکمران اصفهان صورت می‌گرفت و حتی حاکم بلدیّه و حکمران اصفهان به طور مستقیم با حضور خودشان در میدان بر پیشرفت این عملیات نظارت داشتند. حتی شخص اول مملکت در آن زمان یعنی رضاشاه برای پیگیری روند پیشبرد عملیات مرمت میدان نقش جهان در سال ۱۳۱۶ به اصفهان آمد. او از مشاهده تعمیرات و اوضاع میدان بسیار خشنود می‌شود و می‌گوید: «این میدان مخروبه‌ای بیش نبود و اکنون خیلی خوب تعمیر شده است». او همچنین از هر دو مسجد میدان و کاخ عالی‌قاپو بازدید می‌کند و دستوراتی برای تعمیر گنبد مسجد شاه و اصلاح سنگ‌فرش سطح مسجد و کاشی کردن سطح زیر گنبد مسجد شیخ لطف‌الله و تکمیل کاشی‌کاری‌های دور میدان می‌دهد (رجایی، ۱۳۸۷، ۵۰۸).

تصویر ۱۱. مرمت مسجد شیخ لطف‌الله در دوره پهلوی اول: به وضع نابه‌سامان کاشی‌های ورودی مسجد شیخ و وضعیت غرفه‌های میدان توجه شود (آرشو سازمان میراث فرهنگی و گردشگری استان اصفهان).

۴ - ۳ - احیای فعالیت‌ها در میدان

یکی از اقدامات بسیار ارزنده‌ای که در دوره پهلوی اول توسط بلدیّه برای احیای میدان نقش جهان انجام شد، احیای فعالیت‌های شهری و کسب و کار در این میدان بود. همان‌طور که در بخش‌های پیشین اشاره شد تا قبل از دوره پهلوی بیشتر غرفه‌های بازار پیرامون میدان تحت اشغال حاکم شهر و عوامل و نزدیکان او بود و این میدان عمدتاً برای اهداف نظامی و استقرار سربازها و نیز اهداف شخصی حاکمین شهر مورد استفاده قرار می‌گرفت. در این دوره برای بازگرداندن میدان به جریان زندگی شهری و احیای جنب و جوش و رونقی که میدان در روزگار صفویه داشت مرمت و بازسازی غرفه‌های میدان و استقرار کاربری‌های مختلف در آن مد نظر قرار گرفت. بر این اساس بلدیّه در سال ۱۳۱۲ مستغلات پیرامون میدان را که وقف مدرسه متوسطه صارمیه بود به مدت ۹۰ سال اجاره کرد تا خودش یا به وسیله واگذاری با شروط مخصوصی به اشخاص متفرقه در مقام ایجاد مغازه‌ها و عمارات باشکوه در چهار طرف میدان بر آید. یکی از اولین اقدامات در این راستا شروع بازسازی غرفه‌های شمالی میدان نقش جهان در دو طرف سردر قیصریه در سال ۱۳۱۳ برای استقرار دو بانک ملی و پهلوی بود که در سال

۱۳۱۴ با اتمام عملیات ساختمانی، بانک ملی از دروازه دولت به میدان نقش جهان منتقل شد (رجایی، ۱۳۸۷، ۴۸۸ و ۵۰۰). عملیات مرمت غرفه‌های پیرامونی میدان که در سال ۱۳۱۳ شروع شده بود تا سال ۱۳۱۵ به طول کشید و در این سال اکثر غرفه‌های میدان تکمیل و آماده بهره‌برداری می‌شوند و آرام فعالیت‌های مختلف اداری و تجاری در آنها شکل می‌گیرد. در سال ۱۳۱۹ شهرداری یا همان بلدیة تصمیم می‌گیرد هنرمندان و صنعت‌گران و رشته‌های مختلف ظریف‌کار شامل نقره‌کارها و مینیاتورسازها و شاغلین هنرهای زیبا در غرفه‌ها و مغازه‌های پیرامون میدان نقش جهان مستقر شوند (رجایی، ۱۳۸۷، ۵۲۱). با این اقدام ضمن احیای فعالیت‌های اصیل میدان در گذشته جذابیت فراوانی برای سیاحان و گردشگرانی که از این میدان دیدن می‌کردند، به‌وجود آمد و کمک فراوانی به رونق صنایع دستی و هنری اصفهان شد و این روند خوشبختانه با تغییراتی جزئی تا به اکنون در این میدان برقرار است.

۵ - میدان نقش جهان در دوره پهلوی دوم

از عمده‌ترین تحولاتی که در دوره پهلوی دوم نسبت به پهلوی در ارتباط با میدان نقش جهان صورت گرفت می‌توان به احداث خیابان استانداری در غرب این میدان اشاره کرد. این خیابان که از وسط دولتخانه صفوی عبور می‌کرد و عرصه و بقایای کاخ‌های دولتخانه صفوی و میدان چهارحوض را از هم می‌درید، در فاصله حدوداً صد و پنجاه متری از بدنه غربی میدان و به موازات آن شکل گرفت (تصویر ۱۲). ایجاد خیابان استانداری موجب شد ورود و خروج سواره به میدان که تا قبل از آن صرفاً از طریق خیابان حافظ و سپه ممکن بود در اتصال با این خیابان جدید نیز ممکن شود. بدین ترتیب با تبدیل گذرهای قدیمی پشت مطبخ و سعدی به گذرهای سواره و اتصال آنها به خیابان استانداری، ورود و خروج خودروها از بخش‌های جنوبی میدان نیز ممکن شد، به نحوی که گذر پشت مطبخ و سعدی به‌صورت خیابان‌های یکطرفه به ترتیب امکان ورود و خروج به میدان را میسر می‌کردند. بنابراین در این دوره میدان از طریق چهار گذر سواره با شبکه سواره شهری متصل می‌شود. این گذرها عبارتند از دو خیابان اصلی یعنی خیابان حافظ در شرق و سپه در غرب و دو خیابان فرعی سعدی و پشت مطبخ در جنوب غربی میدان.

تصویر ۱۲. عکس هوایی از میدان در سال ۱۳۳۵ خورشیدی (سازمان نقشه برداری کشور).

در رابطه با محوطه‌سازی و تغییرات فضای باز میدان باید گفت در این دوره صرفاً همان طرح باغ ملی که در دهه پهلوی اول در بخش جنوبی میدان انجام شده بود، در بخش‌های شمالی و تا سردر قیصریه ادامه یافت و ترکیب فضای سبز و معبر سواره در سرتاسر میدان گسترش پیدا کرد. راجر استیونس در دهه ۱۳۳۰ در این میدان بوده و در رابطه با محوطه‌سازی میدان نقش جهان می‌نویسد: «برخی از نکته‌گیران، انتقاداتی می‌نمایند که ریشه آن در اقدام اخیر درختکاری و کشت گیاهان زینتی و ایجاد فضای سبز در میدان است و مدعی هستند که از ابهت و جلال و شکوه آن می‌کاهد و این اقدامات در

شان چنین مجموعه آثار باستانی نیست، که البته این انتقاد ریشه علمی ندارد، چه تنها از عظمت و جلال میدان نمی‌کاهد بلکه بعد از ظهرهای گرم طولانی را از هجوم گرما و گرد و خاک و بالا رفتن درجه حرارت هوا حفظ می‌نماید و عجیب است که برای اولین بار انتقادکنندگان اصفهانی می‌خواهند از چنین لذت و خوشی لب به شکایت بگشایند.» (استیونس به نقل از اشراقی، ۱۳۷۸).

تصویر ۱۳. میدان نقش جهان در دوره پهلوی دوم (آرشیو شخصی محمد وحدت).

در رابطه با موضوع حفاظت از ابنیه تاریخی میدان باید گفت عملیات مرمتی و حفاظتی از ابنیه مهم میدان نقش جهان که از دهه دوم قرن حاضر آغاز شده بود، در این دوره نیز با تلاش و همت فراوان ادامه یافت و اقدامات وسیع و دامنه‌داری برای مرمت مسجد جامع عباسی و مسجد شیخ لطف‌الله در میدان نقش جهان صورت گرفت و در آثار دیگر مانند عالی‌قاپو با حضور فعال گروه ایزمئو و در رأس آن آقای اوژینو گالدیری با جدیت تمام دنبال شد. در کاخ عالی‌قاپوی اصفهان، برنامه مرمتی به مدت ۱۰ سال به سرپرستی گالدیری پیش رفت و ضمن نجات بخشی ساختمان و برطرف کردن آسیب‌های ساختار و تزئینات آن، برای اولین بار در مورد تاریخ و نحوه شکل‌گیری این ساختمان اطلاعات جالب توجهی به دست آمد. لطف‌الله هنرفر در سال ۱۳۵۰ در رابطه با وضعیت سلامت این ابنیه می‌نویسد: «هم‌اکنون گنبدها و مناره‌های مسجد شاه و مسجد شیخ لطف‌الله و مدرسه‌ی چهارباغ مانند عصر ساختمان آن‌ها در زیر آسمان نیلگون اصفهان، دیدگان تماشاچیان را به سوی خود خیره می‌کنند. دیگر یک قطعه کاشی افتاده در مسجد شیخ لطف‌الله و مدرسه‌ی چهارباغ و مسجد شاه و مسجد جمعه به چشم نمی‌خورد».

توجهات و رسیدگی‌های ارزنده‌ای که در این دوره نسبت به میدان نقش جهان صورت گرفت موجب شد میدان نقش جهان با عنوان «دهمین میراث فرهنگی بشری» در سال ۱۳۵۸ به ثبت سازمان جهانی یونسکو برسد.

۶ - میدان نقش جهان در دوره جمهوری اسلامی

میدان نقش جهان که در اولین سال‌های پیروزی انقلاب اسلامی (سال ۱۳۵۸) به‌عنوان اولین مجموعه تاریخی شهر اصفهان به ثبت جهانی رسیده بود، در ایام بعد از انقلاب توانست مجدداً به‌عنوان مهم‌ترین میدان و فضای شهری شهر اصفهان نقش‌آفرینی کند. بعد از انقلاب اسلامی نام میدان به امام خمینی (ره) تغییر پیدا کرد. دگرگونی‌هایی که در طول بیش از سه دهه از وقوع انقلاب اسلامی تا

کنون در میدان امام(ره) صورت گرفته بسیار کمتر از مداخلات و اقدامات دوران پهلوی بوده است و از مهم‌ترین ابعاد آن می‌توان به تغییر و ایجاد محدودیت در دسترسی سواره به میدان اشاره کرد که نقش مهمی در حفاظت از ارزش‌های فضای باز میدان داشت. در ادامه به برخی دگرگونی‌ها و تحولات میدان در دوران بعد از انقلاب اسلامی اشاره می‌شود.

۶-۱ - حرکت و دسترسی در میدان نقش جهان

وضعیت شبکه سواره‌ای که در دوره پهلوی در میدان به وجود آمده بود تا بعد از انقلاب و دهه شصت ادامه داشت و زمینه‌ساز مشکلات متعدد در میدان شده بود. به عبارت دیگر میدان نقش جهان که به عنوان یک میدان تاریخی از دوران پرافتخار صفوی به ثبت جهانی رسیده بود به دلیل حضور پرشمار وسایل نقلیه در سراسر محوطه میدان، بیش از آنکه تداعی یک فضای شهری تاریخی و میدان شهری را داشته باشد به یک محدوده سواره و پارکینگ وسیع شبیه شده بود (تصویر ۱۴). ادامه این شرایط برای یونسکو و سازمان میراث فرهنگی اصفهان به عنوان دو نهاد بین‌المللی و ملی متولی میدان نمی‌توانست قابل قبول باشد.

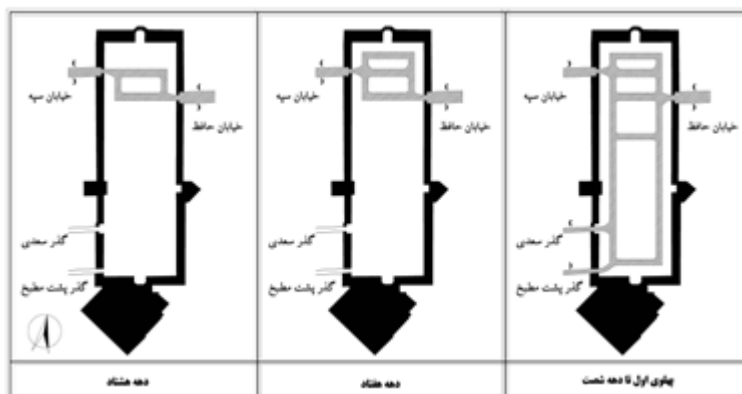
تصویر ۱۴: وضعیت حرکت سواره در میدان در دهه شصت؛ امکان‌پذیر بودن پارک و حرکت خودروها تا جنوبی‌ترین نقطه میدان یعنی

سر در مسجد جامع عباسی (نوریختیار، ۱۳۷۲).

در دهه شصت و پس از بازدید رئیس وقت سازمان یونسکو از میدان نقش جهان و تأکید او بر پیاده‌سازی میدان و محدود کردن ورود خودروها به آن، بودجه‌ای به این منظور و به هدف ساماندهی محوطه میدان نقش جهان از طرف یونسکو در اختیار دولت جمهوری اسلامی ایران قرار می‌گیرد. به دنبال این موضوع در ابتدای دهه هفتاد عملیات اجرایی مسدود کردن حرکت سواره در بخش‌های جنوبی میدان و تبدیل آن به مسیر پیاده و درشکه شروع شده و اتمام آن تا سال ۱۳۷۳ به درازا می‌کشد. هزینه این عملیات که توسط شهرداری اصفهان صورت گرفت و تمام مسیرهای آسفالت‌ه میانی و جنوبی میدان را به سنگفرش تبدیل کرد بالغ بر دو میلیارد ریال بود (ابویی، ۱۳۷۷، ۶۱۳). به این ترتیب در دهه هفتاد حرکت گردشی در سراسر میدان محدود و دسترسی سواره به بخش‌های میانی و جنوبی آن بسته شد و این حرکت به صورت یک گره ترافیکی در بخش شمالی میدان تبدیل گردید. با این اقدام بخش سواره‌روی میدان به حفاصل خیابان حافظ تا سردر قیصریه محدود شد. به نحوی که ورود و خروج خودروها به میدان تنها در امتداد دو خیابان حافظ و سپه صورت می‌گرفت و حد فاصل خیابان سپه تا قیصریه نیز به پارک خودرو اختصاص یافت.

در دهه هشتاد هیچ تحول خاصی در شبکه دسترسی سواره پیرامون میدان به وجود نیامد. تنها در داخل میدان روند محدود کردن حضور خودروها در میدان ادامه یافت و این بار سازمان نوسازی و بهسازی شهر اصفهان با حذف پارکینگ وسایل نقلیه در بخش شمالی میدان و در مقابل سردر قیصریه که سطح قابل توجهی از فضای باز میدان را به پارک خودرو اختصاص داده بود و تبدیل فضای پارکینگ به

فضای سبز، امکان هر گونه پارک خودرو در فضای میدان را جز در حاشیه مسیر سواره روی بین خیابان حافظ و سپه از بین برد (Error! Unknown switch argument).

تصویر ۱۵. سیر تحول عرصه حضور و حرکت وسایل نقلیه در میدان نقش جهان از دوره پهلوی تا دهه هشتاد (شهابی نژاد، ۱۳۹۰).

تصویر ۱۶. وضعیت حرکت سواره در میدان نقش جهان بعد از حذف پارکینگ مقابل سر در قیصریه در دهه هشتاد (Google Earth، ۱۳۸۶).

هر چند در دهه هفتاد و هشتاد تغییرات مثبت و ارزنده‌ای برای محدود کردن خودروها در میدان رخ داد و محدودیت‌های مناسبی نسبت به دوران پهلوی برای ورود خودروها به میدان وضع گردید، اما همین میزان کم حضور خودرو در بخش شمالی میدان نقش جهان در چند دهه گذشته نیز زمینه‌ساز مشکلات متعدد در فضای باز میدان شده و کیفیت فضای باز میدان را از ابعاد مختلف به ویژه در بخش‌های شمالی کاهش داده بود. از جمله مهم‌ترین مشکلاتی که حضور و حرکت خودروها در میدان موجب شده بودند علاوه بر آسیب‌های وارد به ابنیه میدان، می‌توان به آلودگی صوتی و اغتشاش بصری آنها در میدان اشاره کرد (تصویر ۱۷).

تصویر ۱۷. سلطه حرکت سواره بر بخش‌های شمالی میدان نقش جهان و اغتشاش بصری حاصل از آن (نوروز ۱۳۸۹).

مسائل متعددی که تردد سواره در میدان نقش جهان به وجود آورده بود موجب شد که در تاریخ ۱۱ فروردین ماه ۱۳۹۳ در جلسه شورای عالی ترافیک استان ورود هر گونه وسایل نقلیه موتوری به این میدان به طور کامل ممنوع شود. سازمان نوسازی و بهسازی شهر اصفهان نیز پس از این مصوبه اصلاح کف فرش میدان در بخش‌هایی که به منظور تردد خودرو آسفالت شده بود را در دستور کار خود قرار داد. به این ترتیب پس از گذشت نزدیک به هشتاد سال مجدداً میدان نقش جهان از لحاظ حرکت سواره به وضعیت سابق خود در اوایل دوره پهلوی اول و قبل از آن بازگشت (تصویر ۱۸). خوشبختانه پس از این اقدام به عنوان گام بعدی بسیاری از عناصر شهری نازیبا از نظر بصری همچون: ایستگاه اتوبوس، تابلوهای بسیار زیاد راهنمایی رانندگی، میله‌ها و تجهیزات فلزی تفکیک‌کننده حرکت سواره و پیاده از فضای میدان حذف شدند.

تصویر ۱۸: میدان نقش جهان در روزهای بدون خودرو (نوروز ۱۳۹۳).

۷ - جمع بندی

میدان نقش جهان از زمان شکل‌گیری در دوره صفوی توانسته به‌عنوان مهم‌ترین میدان شهری اصفهان همواره حضوری پررنگ در ساختار شهر و نظام فعلیتی آن داشته باشد. هر چند از اواخر دوره صفوی تا شروع دوره پهلوی را می‌توان دوران رکود این میدان دانست اما از آغاز دوره پهلوی اول این میدان در سطح ملی مورد توجه قرار گرفت و از ابعاد مختلف احیا گردید. از آن زمان تاکنون این میدان همواره به عنوان یکی از مهم‌ترین جاذبه‌های گردشگری ایران مورد توجه بوده و هم‌اکنون نیز مهم‌ترین و باارزش‌ترین فضای شهری اصفهان محسوب می‌شود. در بررسی دوره‌های تاریخی مختلف میدان نقش جهان و وضعیت میدان در این دوره‌ها می‌توان دوره صفویه را اوج رونق و شکوه این میدان دانست. زیرا در این زمان میدان از ابعاد مختلف اجتماعی، سیاسی، اجتماعی، مذهبی و گردشگری به عنوان یک فضای شهری کارآمد محسوب می‌شد و رونق همه جانبه‌ای داشت. بعد از این دوره و تا قبل از دوره پهلوی میدان دچار رکودی طولانی می‌شود و علاوه بر آسیب‌های فراوانی که بر ابنیه میدان وارد می‌آید از لحاظ نظام فعالیت‌ها و نظام طبیعت نیز آسیب‌های جدی بر میدان وارد می‌شده است. هر چند در دوره پهلوی با اقدامات حفاظتی و مرمتی جلوی ویرانی و تخریب ابنیه ارزشمند پیرامون میدان گرفته شد اما با ایجاد دسترسی سواره به داخل میدان و بازطراحی فضای باز آن به صورت یک فضای سبز گسترده، ماهیت میدان نقش جهان به عنوان یک فضای شهری دچار تغییر شد و معضلات جدی در این زمینه به وجود آمد. مسئله حضور خودروها در میدان که به یک مسئله اساسی تبدیل شده بود در دوره جمهوری اسلامی به تدریج با ایجاد محدودیت‌ها برای ورود و حرکت خودروها در میدان در دهه‌های هفتاد و هشتاد تا حدی ساماندهی شد تا آنکه در دهه ۹۰ طرح ممنوعیت کامل ورود خودروها به میدان تاریخی نقش جهان اجرایی گردید. با این وجود معضل نظام طبیعت در میدان نقش جهان که ریشه مشکلات آن به مداخلات دوره پهلوی برمی‌گردد همچنان باقی است و می‌بایست در آینده با تدبیر و راهکارهای لازم برطرف شود.

پی نوشت ها:

1. Jean Charvdin

2. Tavernier

3. Engelbert Campfer

4. Felanden

5. Piazza Navona

6. Pietro Della Valle

۷. قپق چوب بلندی بود که در میان میدان بزرگ شهر برپا می‌کردند و بر آن گویی یا جامی زرین یا خربزه و سیب و گاه ظرفی پر از سکه‌ی طلا قرار می‌دادند. سپس تیراندازان سوار چابک‌دست آن را هدف می‌ساختند و هر کس که آن نشانه را به تیر می‌زد و از فراز به زیر می‌انداخت، جایزه‌ای گران‌بها می‌گرفت. این بازی که از تفریحات گوناگون پادشاهان صفوی بوده است، قپق‌اندازی نام داشت (هنرفر، ۱۳۵۰).

8. Eugene Aubin

9. Pierre Loti

۱۰. روزنامه باختر، سال ششم، ش ۵۳۳، ۳ دی ۱۳۱۹، نقل از رجایی، ۱۳۸۷، ۳۵۲

۱۱. از تعمیرات دوره رضاشاه در میدان نقش جهان کتیبه‌ای در سردر مسجد شیخ لطف‌الله وجود دارد که در حال حاضر در زیر پوسته‌ای از گچ مدفون است.

۱۲. برگرفته از روزنامه اخگر، سال ششم، ش ۸۹۸، ۲۹ آبان ۱۳۱۲ نقل از رجایی، ۱۳۸۷، ۴۸۲ و ۴۸۳

۱۳. در سال ۱۳۱۴ به دستور فرهنگستان زبان ایران لغت «شهرداری» جایگزین «بلدیه» و «شهردار» جایگزین «رئیس بلدیه» شد.

14. Roger Stevene

۱۴. این مرمت‌های اصولی که با حساسیت و دقت فراوانی در میدان صورت می‌گرفت در سال ۱۹۸۰ موفق به دریافت جایزه آقاخان در زمینه حفاظت میراث تاریخی شد.

۱۵. گفتگوی حضوری با مهندس منتظر، تابستان ۱۳۹۰

پرتال جامع علوم انسانی

منابع:

ابوئی، رضا، ۱۳۷۷، امکان‌سنجی احیای میدان نقش جهان با توجه به وضع موجود و گذشته تاریخی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد مرمت و احیای بناها و بافت‌های تاریخی، دانشکده پردیس اصفهان، دانشگاه هنر.

استرلین، هنری، ۱۳۷۷، اصفهان؛ تصویر بهشت، ترجمه جمشید ارجمند، نشر فرزاد، تهران.

اشراقی، فیروز، ۱۳۷۸، اصفهان از دید سیاحان خارجی، تهران: نشر آتروپات.

اشمیت، اریک ف، ۱۳۷۶، پرواز بر فراز شهرهای باستانی ایران، ترجمه آرمان شیشه‌گر، تهران، سازمان میراث فرهنگی. [نسخه اصلی ۱۹۳۶]

اوبن، اوژن. ۱۳۶۲. ایران امروز، سفرنامه و بررسی‌های سفیر فرانسه در ایران. ترجمه، حواشی و توضیحات از علی اصغر سعیدی، تهران: کتاب فروشی زوآر.

بنه ولو، لئوناردو، ۱۳۸۹، تاریخ شهر، ترجمه پروانه موحد، تهران: مرکز نشر دانشگاهی

تاورنیه، ژان باتیست، ۱۳۳۶، سفرنامه تاورنیه، ترجمه ابوتراب نوری (نظم الدوله)، تصحیح دکتر حمید

- شیرانی، اصفهان: انتشارات پروین.
- دالمانی، هانری رنه، ۱۳۳۵، سفرنامه از خراسان تا بختیاری، ترجمه علی محمد فره‌وشی، انتشارات امیرکبیر.
- دلاواله، پیتر، ۱۳۷۰، سفرنامه پیتر و دلاواله، ترجمه و حواشی از شعاع‌الدین شفا، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی
- دمندان، پریسا، ۱۳۸۲، هزار جلوه زندگی؛ عکس‌های ارنست هولستر از اصفهان، تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- رجایی، عبدالمهدی، ۱۳۸۷، تحولات عمران و مدیریت شهری اصفهان در دوره پهلوی اول، اصفهان: انتشارات سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- سلطانزاده، حسین، ۱۳۷۰، فضاهاى شهری در بافت های تاریخی ایران، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- سید رضا خان، ۱۳۶۳، نقشه دارالسلطنه اصفهان، تهران: چاپ مؤسسه جغرافیایی صحاب
- شاردن، ژان، ۱۳۴۵، سیاحت نامه شاردن، ترجمه محمد لوی عباسی، تهران: انتشارات امیر کبیر، تهران،
- شایسته، محمد رضا و قاسمی، منصور، ۱۳۸۳، اصفهان بهشتی کوچک اما زمینی، اصفهان: مرکز اصفهان شناسی و خانه ملل.
- شهابی‌نژاد، علی و امین‌زاده، بهناز، ۱۳۹۱، منظر ورودی میدان نقش جهان اصفهان، نشریه هنرهای زیبا، دوره ۱۷، شماره ۱، ص ۲۷-۳۸.
- شهابی نژاد، علی، ۱۳۹۰، ارتقای کیفیت حرکت پیاده در فضاهاى شهری، نمونه موردی: میدان نقش جهان اصفهان، پایان نامه کارشناسی ارشد طراحی شهری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران.
- فلاندن، اوژن ناپلئون، ۱۳۲۴، سفرنامه اوژن فلاندن به ایران؛ در سال‌های ۱۸۴۰-۱۸۴۱، ترجمه حسین نورصادقی، اصفهان: نقش جهان.
- هنرفر، لطف الله، تیرماه ۱۳۵۰، میدان نقش جهان اصفهان، هنر و مردم، شماره ۱۰۵.
- کمپفر، انگلبرت، ۱۳۶۰، در دربار شاهنشاه ایران، ترجمه کیکاووس جهان‌داری، تهران، خوارزمی.
- گوبه، هاینس، ۱۳۶۵، شهر اصفهان، ترجمه کرامت‌الله افسر، نظری اجمالی به شهر و شهرنشینی در ایران، به کوشش یوسف کیانی.
- لوتی، پیر، ۱۳۷۰، به سوی اصفهان، ترجمه بدرالدین کتابی، اصفهان، نقش جهان.
- منتظر، احمد، ۱۳۹۰، گفتگوی حضوری، اصفهان.
- موریه، جیمز، ۱۳۸۶، سفرنامه جیمز موریه. سفر یکم: از راه ایران، ارمنستان و آسیای کوچک به قسطنطنیه ۱۸۰۸-۱۸۰۹ میلادی. ترجمه ابوالقاسم سری. تهران: توس.
- نوربختیار، رضا، ۱۳۷۲، اصفهان؛ موزه همیشه زنده. اصفهان: انتشارات مؤلف.
- هنرفر، لطف الله، تیرماه ۱۳۵۰، میدان نقش جهان اصفهان، هنر و مردم، شماره ۱۰۵.
- دیولافوا، مادام ژان، ۱۳۷۱، ایران کلده و شوش، ترجمه علی محمد فره‌وشی، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ پنجم.